

Sociaal en Cultureel Planbureau

De sociale staat van Nederland

2018 | Hoofdlijnen

De sociale staat van Nederland 2018

De sociale staat van Nederland 2018

Hoofdlijnen

Redactie:

Annemarie Wennekers

Jeroen Boelhouwer

Cretien van Campen

Rob Bijl

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, september 2018

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het scp rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het scp valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het scp is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

Deze publicatie verschijnt samen met de digitale publicatie *De sociale staat van Nederland 2018* (card stack). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0885 1, publicatiedatum 11-9-2018. Deze publicatie is beschikbaar via <https://digitaal.scp.nl/ssn2018>.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2018

scp-publicatie 2018-25

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Omslagillustratie: Optima Forma, Voorburg

ISBN 978 90 377 0886 8

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit scp-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag scp-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

scp-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	7	
Belangrijkste bevindingen	9	
1	Het monitoren van de kwaliteit van leven in Nederland	11
1.1	De positie van <i>De sociale staat van Nederland</i> in de traditie van sociale monitors	11
1.2	De editie van 2018: focus op kernindicatoren	12
2	Hoe gaat het met de Nederlanders?	15
2.1	Context: bevolking en economie	15
2.2	Kwaliteit van leven	16
	Hulpbronnen: opleiding, werk en inkomen	17
	Inrichting van het dagelijks leven: (vrije)tijdsbesteding en participatie	19
	Leefomgeving: wonen en sociale veiligheid	21
	Welzijn en welbevinden: gezondheid, leefsituatie en geluk	22
2.3	Kwaliteit van de samenleving	24
	Verschil en ongelijkheid	25
	Vertrouwen in samenleving en politiek	25
	Maatschappelijke problemen en uitdagingen	28
	Een duurzame ontwikkeling?	29
	Nederland in internationaal perspectief	29
3	Tot slot	31
Noten	34	
Literatuur	35	
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	38	

Voorwoord

In *De sociale staat van Nederland* brengt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in kaart hoe de kwaliteit van leven van inwoners van Nederland ervoor staat. Daarbij zijn niet alleen inkomen en koopkracht van belang, maar bijvoorbeeld ook of iemand sociale netwerken heeft, zich gelukkig voelt en vertrouwen in politieke en economische instituties heeft. De belangstelling voor de kwaliteit van leven van mensen neemt toe, onder meer door een groeiend besef dat naast economische ontwikkelingen, ook sociale en culturele aspecten – waaronder opinies, opvattingen en satisfacties – gevolgen hebben voor de maatschappij. Het is de taak van het SCP om met inzichten daarover op onafhankelijke en wetenschappelijke wijze bij te dragen aan goed geïnformeerd overheidsbeleid.

De Eerste Kamerverzocht de planbureaus om jaarlijks een update van zowel de economische, als maatschappelijke, culturele en ecologische situatie van onze economie, leefomgeving en kwaliteit van leven voorafgaand aan Prinsjesdag te publiceren, zodat deze informatie kan worden gebruikt tijdens de besprekingen over aankomend beleid en de rijksbegroting. Deze jaarlijkse publicatie van *De sociale staat van Nederland* – die dus naast de *Macro Economische Verkenningen* van het Centraal Planbureau (CPB) en de *Balans van de Leefomgeving* van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) verschijnt – beoogt in dat opzicht de start van een traditie te zijn.

Natuurlijk willen we niet alleen politiek en beleid informeren, maar ook het brede publiek van informatie voorzien over de kwaliteit van leven in Nederland. Daarom is *De sociale staat van Nederland 2018* geen uitgebreid boekwerk, maar in de vorm van een interactieve website beschikbaar. Deze digitale publicatie omvat een selectie van kernindicatoren voor de gebruikelijke ssn-thema's: publieke opinie, onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, sociale veiligheid en wonen. In de oneven jaren zal voorafgaand aan Prinsjesdag de gebruikelijke uitgebreidere rapportage van *De sociale staat van Nederland* verschijnen.

De *Monitor Brede Welvaart* van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de *Verkenning Brede Welvaart* van de drie planbureaus dragen in het voorjaar jaarlijks bij aan de informatie die wordt gebruikt bij de verantwoording door de regering over het gevoerde beleid. Met deze publicatie hopen we dat te doen ten behoeve van voorgenomen beleid.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Belangrijkste bevindingen

- Nederlanders hebben over het algemeen een hoge kwaliteit van leven. Het opleidingsniveau stijgt en na economisch roerige tijden neemt de werkloosheid weer af en herstelt de koopkracht.
- Het aantal slachtoffers van criminaliteit daalt en gevoelens van onveiligheid nemen af. De kwaliteit van woningen blijft geleidelijk stijgen en de tevredenheid met de woning is hoog.
- Bijna 80% van de Nederlanders voelt zich gezond en ruim de helft sport wekelijks; de levensverwachting stijgt door.
- Al jarenlang geven Nederlanders hun leven gemiddeld het rapportcijfer 7,8.
- Op verschillende domeinen zijn er hardnekkige verschillen tussen groepen. Door opstapeling van achterstanden is er een groep mensen waar een slechte objectieve leefsituatie gepaard gaat met ontevredenheid over het leven; in de afgelopen tien jaar telkens zo'n 4% van de volwassen Nederlandse bevolking (ongeveer 680.000 mensen in 2018).
- In 2011 en 2016 voelden meer Nederlanders tussen de 18 en 64 jaar zich opgejaagd (43% resp. 39%) dan in 2006 (31%).
- De maatschappelijke participatie blijft redelijk stabiel. De afgelopen tien jaar schommelde het aandeel dat vrijwilligerswerk doet tussen de 25% en 30%.
- Sinds begin 2018 zijn Nederlanders positiever over de richting die het land op gaat. Er zijn wel grote opleidingsverschillen: 62% van de hogeropgeleiden vindt dat het de goede kant op gaat met Nederland, tegenover 47% van de middelbaar opgeleiden en 40% van de lageropgeleiden.
- In Nederland is de misère-index (maat van werkloosheid, het overheidsstekort en de inflatie) lager dan gemiddeld in de Europese Unie. Inmiddels is Nederland weer nagenoeg aanbeland op het niveau van voor de crisis.

1 *Het monitoren van de kwaliteit van leven in Nederland*

Sinds 2001 beschrijft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) elke twee jaar in *De sociale staat van Nederland* (SSN) ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking. Daarbij brengen we in kaart hoe het gaat in Nederland op uiteenlopende gebieden: onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, sociale veiligheid en wonen. Met behulp van kerncijfers beschrijft de SSN niet alleen de objectieve leefsituatie, maar ook de mening van Nederlanders over hoe het gaat met henzelf en met de maatschappij als geheel. Hoe tevreden zijn zij over verschillende aspecten van hun leven en hoe kijken ze naar maatschappij en politiek?

Op verzoek van de Eerste Kamer brengt het SCP vanaf dit jaar jaarlijks, voorafgaand aan de begrotingsbesprekingen, een rapportage uit over de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking. In de oneven jaren verschijnt de gebruikelijke uitgebreide rapportage van *De sociale staat van Nederland* en in de even jaren wordt deze afgewisseld met een beknopte digitale publicatie (card stack), waarin een aantal kernindicatoren in kaart wordt gebracht. Deze kernachtige SSN gaat vergezeld van een beschouwing van de hoofdlijnen, waarvan deze de eerste is, horende bij de editie van 2018. Hierin beschrijven we de belangrijkste ontwikkelingen en plaatsen we deze in een breder perspectief van SCP-onderzoek over de kwaliteit van leven in Nederland.

1.1 *De positie van De sociale staat van Nederland in de traditie van sociale monitors*

In 1985 begon het SCP op verzoek van de Tweede Kamer met het monitoren van sociale en culturele thema's, zoals de leefsituatie en het opinie-klimaat in Nederland. Deze jaarlijkse *Sociale en Culturele Verkenningen* waren een tegenhanger van de *Macro Economische Verkenningen* van het Centraal Planbureau (CPB). De SCP-verkenningen werden in 2001 opgevolgd door

De sociale staat van Nederland, met een vaste structuur van hoofdstukken en onderwerpen, en opgebouwd vanuit een theoretisch kader waarmee de kwaliteit van leven van burgers – als combinatie van de feitelijke of objectieve leefsituatie en de subjectieve tevredenheid erover – beschreven en geduid wordt.

Deze aanpak sluit aan bij de traditie van sociale monitoring, waarbij het doel is om systematische informatie te bieden over ontwikkelingen in de kwaliteit van leven en van verschillende bevolkingsgroepen in een land (Roes 2001; Noll en Berger 2014). Dit gebeurt aan de hand van kerncijfers op een aantal maatschappelijk en politiek relevante gebieden, op basis waarvan problemen en achterstanden gesignaleerd worden en oorzaken en gevolgen worden geanalyseerd. Bij sociale monitoring spelen ontwikkelingen in de tijd een belangrijke rol; in de ssN richten we ons op de afgelopen tien jaar.

In een sociale monitor wordt ook vaak aandacht besteed aan de mate waarin doelstellingen van beleid worden bereikt. In de reguliere ssN komt dit inderdaad aan bod, maar in deze kernachtige editie niet. Tot slot is een belangrijke doelstelling om niet alleen beleid en politiek van informatie te voorzien, maar ook het brede publiek. Om die reden is de kernachtige editie geen uitgebreid (papieren en digitaal) boekwerk, maar een interactieve website.

1.2 De editie van 2018: focus op kernindicatoren

Hoewel elk jaar dezelfde levensdomeinen aan bod komen (onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke en politieke participatie, sociale veiligheid en wonen), brengt de beknopte digitale publicatie in de even jaren per thema een selectie van indicatoren in kaart. Daarbij is rekening gehouden met het belang van de indicatoren voor de beschrijving van de situatie op een bepaald terrein; zij zijn een samenspel van objectieve (feitelijke) en subjectieve (ervaren) cijfers en de beschikbaarheid van gegevens.¹

De keuze voor de verschillende levensdomeinen en indicatoren in de ssn is niet willekeurig. Voor een belangrijk deel is zij ingegeven door de relevantie die ze hebben voor het dagelijks leven van mensen, de maatschappelijke en beleidsrelevantie, en empirisch onderzoek daarnaar. Daarmee komen de domeinen in de ssn in sterke mate overeen met die van sociale rapporten in andere Europese landen (Noll en Berger 2014). Ten aanzien van een aantal thema's is bovendien in de Grondwet vastgelegd dat de overheid er een taak heeft. Dat geldt voor het bevorderen van de volksgezondheid, voldoende woongelegenheden, voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en vrijetijdsbesteding. Ook moet de overheid zorg dragen voor het bevorderen van voldoende werkgelegenheid, de bestaanszekerheid van de bevolking en spreiding van welvaart, de bewoonbaarheid van het land, en de bescherming en verbetering van het leefmilieu en het onderwijs. De indicatoren die voor de verschillende levensdomeinen aan bod komen, richten zich eerder op het bereikte resultaat (de output of *outcome*) dan op de input. Ter illustratie, bij gezondheid beschrijven we niet het aantal artsen, maar de gezondheidstoestand van de bevolking.

2 Hoe gaat het met de Nederlanders?

In deze beschouwing van de hoofdlijnen kijken we op twee niveaus naar de kwaliteit van leven: vanuit het perspectief van individuele burgers (kwaliteit van leven) en vanuit maatschappelijk perspectief (kwaliteit van de samenleving). In deze paragraaf schetsen we de belangrijkste ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar, zoals die staan beschreven in de bijbehorende digitale publicatie van *De sociale staat van Nederland 2018*.²

2.1 Context: bevolking en economie

De kwaliteit van leven van Nederlanders wordt voor een deel bepaald door omstandigheden die buiten de directe invloedssfeer van de burger liggen, zoals demografische, sociale en economische ontwikkelingen. Zo worden werkgelegenheid en inkomen sterk beïnvloed door ontwikkelingen in de economie, en zijn gezondheid, (gevoelens van) veiligheid, participatie, recreatie en wonen verbonden met ontwikkelingen in de (samenstelling van de) bevolking. In de afgelopen tien jaar nam de Nederlandse bevolking verder in omvang toe en veranderde ze van samenstelling. Nederland wordt voller, grijzer en cultureel diverser en het aantal alleenstaanden groeit. De economie kende na 2008 periodes van krimp, maar de laatste jaren is er weer sprake van groei.

In de afgelopen tien jaar is de Nederlandse bevolking met 4% gegroeid, van 16,4 naar 17,1 miljoen personen. Het aantal huishoudens groeide zelfs met 8%: van bijna 7,2 miljoen naar 7,8 miljoen. Dit komt met name door de groei van het aandeel alleenstaanden, als gevolg van een toename van echtscheidingen en de vergrijzing (met bijbehorende verweduwing). Er komen meer ouderen en minder jongeren. In 2017 was in Nederland de zogenoemde grijze druk (het aantal 65-plussers in verhouding tot het aantal 15-64-jarigen) met ruim 28% groter dan de groene druk (de verhouding tussen het aantal 0-14-jarigen en het aantal 15-64 jarigen) van 25%. In 2008 was de groene druk nog groter dan de grijze druk, maar sinds 2014 is dit omgekeerd en neemt het verschil toe.

Net als in veel andere Europese landen droeg migratie meer bij aan de bevolkingsgroei dan natuurlijke aanwas (geboortes). Midden- en West-Europa kregen vooral te maken met toestroom vanuit Oost-Europa en vluchtelingen vanuit vooral Syrië, Eritrea en Irak. Het aandeel personen met een migratieachtergrond in de totale Nederlandse bevolking groeide dan ook tussen 2008 en 2017: van 19,6% naar 22,1%. Deze veranderende samenstelling van de bevolking komt a) doordat er sinds 2015 minder autochtone Nederlandse kinderen worden geboren dan er autochtone Nederlanders overlijden, b) er meer kinderen met een migratieachtergrond worden geboren dan er mensen met een migratieachtergrond overlijden en c) door een positief migratiesaldo. De groei van het aandeel mensen met een niet-westerse migratieachtergrond (vooral afkomstig uit ‘overige niet-westerse landen’, naast Marokko, Turkije, Suriname en de (Nederlandse) Antillen)), was iets groter dan die van mensen met een westerse migratieachtergrond (12% vs. 18%).

De afgelopen tien jaar waren economisch gezien roerige tijden. Het bruto binnenlands product (bbp) is over de gehele periode 2008-2017 per saldo met ruim 6% gestegen, maar kende ook periodes van krimp. Na hoogtijdagen begon in de tweede helft van 2008 in Nederland de grootste economische crisis van na de Tweede Wereldoorlog. De laatste jaren kenmerken zich door herstel. Naast het bbp zijn er andere belangrijke graadmeters voor economische ontwikkelingen, zoals (het totaal van) de werkloosheid, het overheidstekort en de inflatie. Samengenomen in een zogeheten misère-index doet Nederland het op dit gebied beter dan gemiddeld in de Europese Unie en zijn we nagenoeg aanbeland op het niveau van voor de crisis. Na 2008 namen werkloosheid, inflatie en vooral het begrotingstekort toe, maar sinds 2013-2014 nemen ze weer af. De inflatie is in 2017 wel weer toegenomen.

2.2 Kwaliteit van leven

De sociale staat van Nederland bevat een aantal objectieve en subjectieve indicatoren waarmee we ons een beeld kunnen vormen van hoe het gaat met de Nederlandse bevolking. Welke ontwikkelingen zien we op verschillende

gebieden van het dagelijks leven die bij kunnen dragen aan (het gevoel van) een goed leven? Allereerst kijken we naar een aantal hulpbronnen of mogelijkheden die mensen hebben om hun leefsituatie te verbeteren. Hebben mensen bijvoorbeeld een (goede) baan, inkomen of opleiding? De kwaliteit van leven is ook afhankelijk van de keuzes die mensen maken, bijvoorbeeld bij de inrichting van hun dagelijks leven, zoals de invulling van de vrije tijd en mate van participatie. Ook de leefomgeving is van belang: wat is de kwaliteit van de woonsituatie en voelen mensen zich veilig? Tot slot geven we een algemeen beeld van de kwaliteit van leven, door te kijken naar de ervaren gezondheid en psychisch welbevinden, de feitelijke leefsituatie (via een samenvattende maat: de scp leefsituatie-index) en hoe mensen het leven in het geheel ervaren. Oftewel, hoe gelukkig zijn Nederlanders?

Hulpbronnen: opleiding, werk en inkomen

Nederlanders genieten steeds meer opleiding. Het opleidingsniveau steeg vooral sterk in de tweede helft van de vorige eeuw, maar ook de laatste tien jaar hoeven steeds minder mensen het te doen zonder een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt (een diploma op havo/vwo- of minimaal mbo-2-niveau). Het aandeel Nederlanders tussen de 25 en 64 jaar met een hbo-diploma of universitaire graad steeg van iets minder dan 31% in 2008 naar ruim 37% in 2017. Het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen stijgt sneller dan dat van mannen. Ook onder Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond is een stijging van het opleidingsniveau te zien, maar zij hebben nog steeds een onderwijsachterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Het aandeel 25-64-jarigen zonder startkwalificatie ligt in 2017 beduidend hoger onder mensen met een niet-westerse migratieachtergrond dan onder autochtone Nederlanders (31% resp. 20%).

Het aantal jongeren dat zonder een startkwalificatie de school verlaat, is voor het eerst sinds jaren weer iets gestegen. Het percentage voortijdig schoolverlaters (2,1% in 2016/'17) is het hoogst onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond (3,8%). Het verschil met autochtone Nederlandse jongeren is de afgelopen jaren wel kleiner geworden.

De werkloosheid daalde tussen 2016 en het eerste kwartaal van 2018 van 6,1% naar 4,4%. Hoewel verschillende bevolkingsgroepen profiteren van

de aantrekkende economie, zijn lageropgeleiden (8%), jongeren (8%) en (met name) niet-westerse migranten (9%) nog steeds vaker werkloos dan gemiddeld.

Er is een verschuiving gaande richting meer flexibele arbeidsrelaties. Het aandeel vaste banen neemt sinds 2008 gestaag af en die trend zet verder door in het eerste kwartaal van 2018. Er zijn nu wel meer werknemers met uitzicht op een vaste aanstelling (20%) dan in de crisisjaren (15%), maar het valt nog te bezien of dit ook tot uiting komt in meer vaste banen. Het aandeel zelfstandigen in de werkzame beroepsbevolking ligt in 2018 hoger dan in 2008 (15,8% resp. 13,8%). Deze groei lijkt wel iets af te vlakken, mogelijk doordat in de aantrekkende arbeidsmarkt minder mensen zich gedwongen zien om als zelfstandige aan de slag te gaan.

De tevredenheid van werknemers met hun werk en arbeidsomstandigheden fluctueert over de jaren en nam tussen 2016 en 2017, na een voorzichtige toename na de crisisjaren, wat af. Ook zzp'ers waren in 2017 minder tevreden met hun werk en arbeidsomstandigheden dan in de eerdere meting van 2015. Deze daling in tevredenheid gaat bij zowel werknemers als zzp'ers gepaard met een toename van zelfgerapporteerde serieuze burn-outklachten.

De koopkracht van huishoudens daalde aanvankelijk (vanaf 2010) als gevolg van de economische crisis, maar nam tussen 2013 en 2016 weer toe. Het koopkrachtverlies tussen 2007 en 2013 was vooral groot (10% of meer) onder degenen die tot het hoogste inkomenskwartiel behoorden, mensen die winst als belangrijkste inkomensbron hadden, eenverdieners met kinderen en de eerste generatie westerse migranten. Het herstel na 2013 voltrok zich onder alle groepen, maar was relatief groot onder de tweede generatie niet-westerse migranten. Ook de inkomens van eenoudergezinnen, mensen met prepensioen en de eerste generatie niet-westerse migranten vertoonden een relatief sterk herstel. Desondanks zijn er blijvende koopkrachtverschillen tussen bevolkingsgroepen.³

De tevredenheid met het inkomen stijgt gestaag sinds de crisis. Tijdens het dieptepunt van de crisis (2012/'13) was 72% van de Nederlanders (zeer) tevreden met het eigen huishoudensinkomen; in 2018 bedroeg dat 80%. Ook hier is de snelste stijging – van 52% in 2010/'11 naar 62% in 2018 –

te zien bij mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. Onder pensioenontvangers daalde in deze periode het aandeel dat tevreden is met het inkomen flink: van 87% naar 78%. Hun inkomens stegen dan ook minder hard dan die van werknemers met loon. De tevredenheid met het inkomen nam onder alle opleidingsgroepen toe, maar per saldo iets sneller bij de middelbaar opgeleiden.

Inrichting van het dagelijks leven: (vrije)tijdsbesteding en participatie

De tijd die mensen aangeven te besteden aan betaald werk is tussen 2006 en 2016 toegenomen, ten koste van het aantal uren besteed aan het huishouden en de zorg voor anderen. Het totaal aan arbeid en onbetaalde zorgtaken blijft stabiel en bedraagt rond de 49 uur in de week. Hoewel vrouwen in deze periode meer zijn gaan werken, besteden zij hier in een week nog beduidend minder tijd aan dan mannen (21,3 vs. 32,9 uur). De tijd besteed aan zorgtaken is daarentegen veel hoger voor vrouwen dan voor mannen (26,9 resp. 16,9 uur). Er is geen verschil (meer) in de tijdsbesteding van lager- en hogeropgeleiden aan onbetaalde zorgtaken, maar doordat zij meer werken zijn hogeropgeleiden meer tijd kwijt aan de combinatie van arbeid en zorg. Zij voelen zich in een week relatief dan ook vaker opgejaagd dan middelbaar en lageropgeleiden (46%, resp. 37% en 30%).

In 2016 geven over het algemeen meer Nederlanders in de leeftijd van 18-64 jaar aan zich opgejaagd te voelen dan in 2006 (39% resp. 31%). Echter, ten opzichte van 2011 – toen dit 43% bedroeg – is er geen sprake van een toename. Naast hogeropgeleiden voelen ook mensen met (jonge) kinderen zich relatief vaak opgejaagd, wat in lijn is met hun relatief hoge tijdsbesteding aan de optelsom van arbeid en zorg. Hoewel mannen in totaal meer tijd kwijt zijn aan arbeid en zorg, voelen vrouwen zich in een week vaker opgejaagd dan mannen (44% resp. 35%). Dit kan komen doordat vrouwen minder vrije tijd overhouden dan mannen en hierin ook minder uitrusten, omdat ze zich verantwoordelijk voelen voor anderen, zoals partner of kinderen (Portegijs et al. 2016).

In 2016 bedroeg de vrije tijd van Nederlanders van 12 jaar en ouder gemiddeld iets meer dan 42 uur in de week; hierin hebben zich weinig veranderingen voorgedaan. De meeste Nederlanders (70%) geven aan voldoende

vrije tijd te hebben. Mensen die het druk hebben met werk of jonge kinderen, zijn minder tevreden met de hoeveelheid vrije tijd dan mensen zonder baan of jong kind. Ook jongvolwassenen en hogeropgeleiden ervaren vaker onvoldoende vrije tijd te hebben.

Twee derde van de vrije tijd gaat naar sociale contacten (face-to-face of via media) en mediagebruik. De meeste mediatijd gaat onveranderd naar televisiekijken (of – al dan niet online – kijken van video via andere schermen), terwijl het lezen terugloopt. De rest van de vrije tijd wordt besteed aan hobby's, uitstapjes en uitrusten. Veel Nederlanders sporten regelmatig; in 2017 sportte 56% wekelijks. Dit is meer dan in de jaren ervoor, maar het moet nog blijken of deze toename stabiel is. Er zijn grote verschillen naar leeftijd, opleiding en herkomst: ouderen, lageropgeleiden en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond sporten minder.

De cultuurdeelname is in de meetperiode 2012-2016 over het algemeen stabiel. Het museumbezoek steeg wel tussen 2012 en 2014 en bleef in 2016 op dit hogere niveau. De beoefening van amateurkunst lag na een dip in 2014 in 2016 weer op het eerdere niveau, met 54% van de Nederlanders die amateurkunst beoefent in de vrije tijd. Bij alle vormen van cultuurdeelname geldt dat het bereik groter is naarmate mensen meer opleiding genoten hebben.

De maatschappelijke participatie blijft redelijk stabiel over de jaren. De afgelopen tien jaar deed tussen de 25% en 30% van de Nederlanders aan vrijwilligerswerk en steeg het aandeel dat informele hulp verleent geleidelijk van 23% naar 27%. Hogeropgeleiden verrichten aanzienlijk vaker vrijwilligerswerk dan gemiddeld, en jongvolwassenen (18-34 jaar) zijn juist relatief weinig actief als vrijwilliger. Deze verschillen naar leeftijd en opleiding lijken eerder iets toe dan af te nemen. Het zijn ook de hogeropgeleiden die het vaakst aangeven deel te hebben genomen aan een vorm van collectieve actie, en Nederlanders van middelbare leeftijd zetten zich vaker in voor een collectief doel dan jongvolwassenen of ouderen.

In vergelijking met vrijwilligerswerk en collectieve actie is het opleidingsverschil bij informele hulp klein. Er zijn wel verschillen naar geslacht en leeftijd: vrouwen en Nederlanders van middelbare leeftijd geven het vaakst hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burens.

Het verschil tussen mannen en vrouwen hierin is de laatste tien jaar wat afgenomen, terwijl de leeftijdsverschillen juist iets toenamen.

Leefomgeving: wonen en sociale veiligheid

In de periode van tien jaar is er een vrij gestage verbetering te zien in de kwaliteit van woningen; daarbij wordt gekeken naar kenmerken zoals de woninggrootte, het bouwjaar, het onderhoud en de kwaliteit van de woonbuurt. Koophuizen – waarin bijna 60% van de Nederlandse huishoudens woont – hebben over het algemeen een flink hogere kwaliteit dan huurhuizen. Vooral de hogere en middeninkomens hebben een koop-huis. Het aantal huishoudens dat in een corporatiewoning woont, nam het afgelopen decennium af, doordat woningcorporaties meer woningen verkochten of sloopten dan er bijgebouwd werden. Relatief wonen er nu wel meer huurders met een laag inkomen in corporatiewoningen. Door de toegenomen wachttijden voor sociale huurwoningen en doordat niet iedereen een huis kan of wil kopen, nam het aanbod van particuliere huurwoningen toe, maar het aandeel particuliere huurwoningen blijft nog wel klein vergeleken met corporatiewoningen. Particuliere huurwoningen hebben over het algemeen een wat betere kwaliteit dan corporatiewoningen. Sinds 2006 nam de gemiddelde kwaliteit van de koophuizen wat af en die van huurwoningen juist wat toe. Dit kan komen door de sloop van de slechtste huurhuizen, nieuwbouw en de verkoop van sociale huurwoningen aan particulieren.

De tevredenheid met de woning is hoog in Nederland. Negen van de tien Nederlanders zijn (zeer) tevreden met hun woning. Woningeigenaren zijn het meest tevreden met de woning. Verder zijn mensen met een hoger inkomen gemiddeld tevredener over hun woning, net als ouderen en (in mindere mate) hogeropgeleiden. Mensen met een niet-westerse migratieachtergrond zijn gemiddeld genomen minder tevreden met hun woning, maar hun tevredenheid verbeterde wel relatief sterk in een langere reeks van jaren. De tevredenheid met de woonomgeving ligt in de meeste stedelijke gemeenten lager dan in de rest van Nederland, maar het verschil neemt geleidelijk af. Over de woonomgeving zijn woning-eigenaren het meest tevreden, corporatiehuurders het minst.

Cijfers over sociale veiligheid laten op veel terreinen positieve ontwikkelingen zien. Zo geven in 2017 minder mensen aan zich wel eens onveilig te voelen dan vijf jaar eerder (34% vs. 37%) en zijn Nederlanders minder vaak slachtoffer van verschillende vormen van criminaliteit, zoals vermogenscriminaliteit, vandalisme en geweld. Meer jongeren dan ouderen geven aan zich wel eens onveilig te voelen – in het algemeen en in de eigen woonbuurt – en dit komt overeen met cijfers die laten zien dat ze ook daadwerkelijk vaker slachtoffer zijn van geweld, cybercriminaliteit en vermogensdelicten. In 2017 werden 15-24-jarigen bijvoorbeeld vijf keer zo vaak slachtoffer van geweld als 65-plussers, van cybercriminaliteit ruim drie keer zo vaak en van vermogensdelicten ruim twee keer zo vaak. Vergeleken met de 25-64-jarigen trof alleen vandalisme de allerjongste groep minder vaak, omdat die veelal nog niet in het bezit is van een auto of huis waaraan vernielingen kunnen plaatsvinden.

Er zijn ook verschillen naar opleiding: hogeropgeleiden zijn vaker slachtoffer van verschillende vormen van criminaliteit – waaronder vermogensmisdrijven en vandalisme – en voelen zich ook vaker onveilig (behalve in de eigen woonbuurt). Er zijn in 2017 weinig verschillen tussen mannen en vrouwen in slachtofferschap, maar vrouwen voelen zich wel veel vaker onveilig dan mannen. Verklaringen voor verschillen in slachtofferschap tussen groepen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijlen en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Cijfers over slachtofferschap geven overigens geen beeld van alle criminaliteit die voorkomt in de samenleving (zo maken georganiseerde drugs- en wapenhandel niet altijd onmiddellijke burger-slachtoffers), maar wel van de rol die criminaliteit speelt in het dagelijks leven van burgers.

Welzijn en welbevinden: gezondheid, leefsituatie en geluk

Acht op de tien Nederlanders voelt zich gezond en beoordeelt de eigen gezondheid als goed of zeer goed, al is dat aandeel beduidend kleiner onder lageropgeleiden (62%), 65-plussers (64%), mensen met lage inkomens (70%) en mensen met een (niet-westerse) migratieachtergrond (74%). Van de Nederlandse bevolking heeft 12% minstens één beperking in lichamelijk functioneren. Lichamelijke beperkingen komen het meeste voor on-

der 65-plussers en lageropgeleiden, en het minste onder mensen jonger dan 35 jaar, hogeropgeleiden en mensen met een hoog inkomen.

Van de Nederlanders van 12 jaar en ouder rapporteert 11% een laag psychisch welbevinden over de afgelopen vier weken; onder mensen met een laag inkomen is dit 20%. Opvallend is het relatief goede psychisch welbevinden van mensen van 65 jaar en ouder. Dit leeftijdsverschil zien we ook bij de tevredenheid met het leven (zie hierna): jongeren en ouderen zijn ongeveer even tevreden, mensen van middelbare leeftijd – in het spitsuur van het leven – zijn minder tevreden met het leven (zie ook Kornalijslijper et al 2018; Blancheflower en Oswald 2008).

Tot nu toe zijn de ontwikkelingen voor een aantal uiteenlopende levensdomeinen afzonderlijk beschreven. Om op een samenvattende manier ontwikkelingen in de objectieve kwaliteit van leven te kunnen schetsen, gebruikt het SCP sinds 1974 de leefsituatie-index. Met deze index wordt in één maat gevat hoe het feitelijk met Nederlanders gaat op het gebied van een aantal levensdomeinen⁴ (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index). Deze objectieve leefsituatie van mensen liet jarenlang verbetering zien, maar daalt sinds 2012 als gevolg van de economische crisis. De meest recente cijfers, uit het voorjaar van 2018, laten zien dat deze daling langzaam afvlakt, maar dat er nog geen sprake is van een verbeterende leefsituatie. Overigens zijn ontwikkelingen in de leefsituatie over het algemeen klein en gaan veranderingen traag. Dit is inherent aan de opgenomen domeinen, die over het algemeen weinig veranderen. Daarom zijn ook kleine veranderingen toch relevant.

De leefsituatie van mensen met een lage opleiding of een laag inkomen is minder goed dan die van mensen met een hoge opleiding of een hoog inkomen. Ook is de leefsituatie van jongeren en autochtone Nederlanders beter dan die van ouderen en Nederlanders met een migratieachtergrond. Opvallend is dat de leefsituatie van 65-plussers tussen 2008 en 2018 is verbeterd. Deels komt dat doordat ook zij over betere hulpbronnen beschikken (hoger opleidingsniveau en hogere inkomens), deels doordat ze actiever participeren en minder belemmerd worden door hun gezondheid.

Met de leefsituatie-index krijgen we een beeld van hoe het met mensen gaat als we verschillende levensdomeinen samenvoegen. Daarmee weten we echter nog niet of mensen ook tevreden zijn met hun leven. Over het algemeen waarderen Nederlanders hun leven met een rapportcijfer net onder de 8 en dit is in de afgelopen tien jaar niet veranderd. Mensen met een lagere opleiding of een lager inkomen zijn over het algemeen wel minder tevreden dan mensen met een hogere opleiding of een hoger inkomen. Zo geven mensen met een lager inkomen het leven gemiddeld een 7,4. De grootste verschillen in levenstevredenheid ontstaan als we kijken naar de regie die mensen ervaren over het leven. Mensen die veel regie ervaren, geven het leven gemiddeld een 8,4, terwijl mensen die geen regie ervaren het leven een 6,3 geven. Als mensen geen regie ervaren en daarbij ook nog eens een lager inkomen hebben, daalt de levenstevredenheid nog verder naar een 5,4 (zie Boelhouwer 2017).

Mensen met een minder goede leefsituatie zijn gemiddeld minder tevreden met het leven en hun levenstevredenheid is in de afgelopen tien jaar afgenomen, terwijl die van mensen met een goede leefsituatie gelijk bleef. Wel lijkt deze daling in de tevredenheid in 2018 tot een halt te zijn gekomen.

2.3 *Kwaliteit van de samenleving*

In het voorgaande hebben we ontwikkelingen besproken op verschillende domeinen van het dagelijks leven van burgers die betrekking hebben op de kwaliteit van het leven dat zij leiden. Deze (en andere) ontwikkelingen hebben echter ook consequenties voor de maatschappij als geheel. Aan de hand van verschillende indicatoren op maatschappijniveau schetsen we hier een beeld van de kwaliteit van de samenleving. Aan bod komen verschil en ongelijkheid, de stemming in het land, vertrouwen in samenleving en overheid, en duurzaamheid. Ook kan een internationale vergelijking helpen bij een inschatting van hoe het er met Nederland voorstaat. In deze kernachtige ssn hebben we niet voor alle indicatoren Europese vergelijkingen, maar voor een aantal thema's is het mogelijk de internationale positie van Nederland te bepalen.

Verschil en ongelijkheid

Op veel levensdomeinen blijkt het gemiddeld goed te gaan met de Nederlandse bevolking, maar we zien niet op alle fronten positieve ontwikkelingen en ook niet bij iedereen (zie § 2.2). Zo zijn er op verschillende domeinen van het dagelijks leven hardnekkige verschillen tussen groepen en zijn de sociale verschillen in objectieve leefsituatie en de tevredenheid met het leven in de afgelopen tien jaar niet wezenlijk veranderd. Wel zijn de verschillen het ene jaar iets groter dan het andere, maar van duidelijke trends is geen sprake. Na 2014 namen de verschillen in objectieve leefsituatie tussen inkomens- en opleidingsgroepen toe; tussen 2016 en 2018 bleven de verschillen naar opleiding gelijk en worden die naar inkomen weer iets kleiner. Ook is er een groep mensen waar een slechte objectieve leefsituatie gepaard gaat met ontevredenheid over het leven; deze groep bestaat in de afgelopen tien jaar telkens uit zo'n 4% van de volwassen Nederlandse bevolking. In 2018 gaat het om zo'n 680.000 mensen.

Er bestaan verschillende indicatoren voor de economische ongelijkheid in een land. In Nederland bevindt de inkomensongelijkheid zich al jaren op een stabiel peil (Vrooman et al. 2014; Vrooman en Wildeboer Schut 2015): de rijkste 10% van de bevolking ontvangt ruim 20% van het totale inkomen. In een recente studie bleek dat Nederland, na de Verenigde Staten, de hoogste vermogensongelijkheid kent van 27 onderzochte oESO-landen (Reuten 2018). Andere onderzoekers plaatsen kanttekeningen bij metingen van de vermogensongelijkheid in Nederland (Van Bavel en Salverda 2014; Kooiman en Lejour 2016). Die zou waarschijnlijk lager uitvallen als rekening wordt gehouden met pensioenen en kapitaalverzekeringen eigen woning; belangrijke componenten die gewoonlijk niet bij het vermogen worden geteld.

Vertrouwen in samenleving en politiek

Het optimisme over Nederland laat in de eerste helft van 2018 een toename zien: Nederlanders zijn positiever over de richting die het land op gaat. In de afgelopen tien jaar vond steeds een meerderheid dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat, maar in het eerste en tweede kwartaal van 2018 vindt inmiddels de helft van de Nederlanders dat het de goede

kant op gaat. Optimisten wijzen op de hoge welvaart en (betere) economische situatie, maar noemen ook dingen die verkeerd gaan, zoals een gebrek aan sociale cohesie (zie ook Den Ridder et al. 2017, 2018). Mensen die vinden dat het over het algemeen de verkeerde kant op gaat in Nederland noemen de vluchtelingenproblematiek, hoge kosten in de zorg, grotere inkomensverschillen, het gebrek aan respect in de samenleving en de manier waarop politici deze problemen aanpakken (zie Dekker et al. 2017 voor een uitgebreide analyse). Uit het publieke-opinieonderzoek van het SCP blijkt overigens dat Nederlanders voor een oplossing van de problemen met wederzijdse bejegening, niet primair naar de Haagse politiek kijken. Als gevraagd wordt wat daar hoog op de agenda moet staan, noemen ze eerder gezondheidszorg, inkomen of economie, en immigratie of integratie (zie Dekker et al. 2018).

Het vertrouwen in medeburgers is – na een daling tussen 2008 en 2014 – ook iets gestegen, evenals de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie. Was in 2014-2015 70% tevreden hierover, begin 2018 is dat met 78% nagenoeg weer op het niveau van 2008-2009 (toen het rond de 80% lag). Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering blijft relatief laag, maar ligt met 58% respectievelijk 57% in 2018 heeft wel weer wat hoger dan tussen 2015 en 2017. De politieke interesse is vrij stabiel: de afgelopen tien jaar geeft steeds ongeveer 60% van de Nederlandse bevolking aan tamelijk of zeer geïnteresseerd te zijn in de politiek. Van 2008 tot en met 2015 stijgt heel geleidelijk de steun voor meer inspraak van burgers in het bestuur van gemeente en provincie, van 48% naar 53%, en neemt die daarna af tot 43% in 2018. Tot 2016 was een ruime en stabiele meerderheid van ongeveer 80% voor bindende referenda, maar deze steun is – waarschijnlijk onder invloed van recente ervaringen als het Oekraïne-referendum en de brexit – vrij abrupt gedaald naar 66% in 2017, om daarna weer iets te stijgen naar 70% in 2018.

Er zijn verschillen tussen bevolkingsgroepen in de mening over het land, het sociale vertrouwen en het vertrouwen in en betrokkenheid bij de politiek. Zo vinden meer mannen dan vrouwen dat het de goede kant op gaat in Nederland (53% vs. 47%) en hebben mannen doorgaans vaker interesse in politiek dan vrouwen (71% vs. 51%), maar is de steun voor het bindend re-

ferendum onder vrouwen groter dan onder mannen (76% vs. 64%). Er zijn ook leeftijdsverschillen: ouderen zijn bijvoorbeeld meer geïnteresseerd in de politiek dan jongeren (69% vs. 52%), maar hebben hier minder vertrouwen in (48% heeft voldoende vertrouwen in de regering / Tweede Kamer, tegenover 68% van de jongeren). Beduidend meer jongeren dan ouderen zijn voorstander van een bindend referendum (83% vs. 59%). Mensen met een bovenmodaal gezinsinkomen hebben veel meer vertrouwen in de politiek dan mensen met een benedenmodaal gezinsinkomen (72% vs. 42%).

In het oog springen de grote opleidingsverschillen in stemming en vertrouwen ten aanzien van samenleving en politiek. Begin 2018 vindt 62% van de hogeropgeleiden dat het de goede kant op gaat in Nederland, tegenover 47% van de middelbaar opgeleiden en 40% van de lageropgeleiden. Ook vinden veel meer hoger- dan lageropgeleiden dat anderen wel te vertrouwen zijn (76% vs. 30%) en hebben hogeropgeleiden meer vertrouwen in de politiek dan lageropgeleiden (72% vs. 43%).

Hogeropgeleiden hebben ook beduidend meer interesse in politiek (81%) dan lageropgeleiden (34%). Daarentegen zijn lageropgeleiden aanzienlijk vaker voorstander van meer inspraak op gemeentelijk en provinciaal niveau dan hogeropgeleiden (53% vs. 36%).

Deze verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden zijn op een aantal vlakken groter geworden in de afgelopen tien jaar (zie ook Dekker en Van Houwelingen 2017). Zo zien we in deze ssn toenemende opleidingsverschillen in politieke interesse: de interesse van lageropgeleiden daalt, terwijl die van hogeropgeleiden constant blijft. Bij het verschil in houding tegenover politieke inspraak zien we juist een daling in het aantal hogeropgeleiden dat hier voorstander van is. De terugval in steun voor bindende referenda – sinds het Oekraïne-referendum van 2016 – komt vrijwel uitsluitend voor rekening van hogeropgeleiden, bij wie deze steun daalde van 74% in 2015 naar 50% in 2018. Onder lageropgeleiden nam de steun voor bindende referenda sinds 2015 zelfs eerder wat toe.

Maatschappelijke problemen en uitdagingen

De belangrijkste maatschappelijke zorgen van Nederlanders gaan over de manier waarop we met elkaar samenleven (onverdraagzaamheid, gebrek aan respect, asociaal gedrag en egoïsme), immigratie en integratie (de komst van vluchtelingen, gebrekkige integratie, maar ook discriminatie en racisme) en inkomen en economie (de economische situatie, inkomensverschillen, armoede). Zorgen over het samenleven worden in de meest recente peiling van april dit jaar met afstand het meest genoemd. Eerder stond de economische situatie bovenaan, door de economische crisis van 2009 tot 2013, en vervolgens immigratie, door de vluchtelingen-crisis in 2015 en 2016. De zorgen over immigratie namen daarna af, maar het onderwerp blijft hoger op de lijst staan dan voorheen.

Andere belangrijke zorgen betreffen de gezondheidszorg (met name de kosten van de zorg, en de kwaliteit en inrichting van de ouderenzorg) en criminaliteit en veiligheid (gebrek aan veiligheid, hoge criminaliteit, te lage straffen). Want ook al voelen meer mensen zich tegenwoordig veilig en daalt de criminaliteit, nog altijd denkt een meerderheid van de Nederlanders (54%) dat de criminaliteit in Nederland toeneemt. Deze mening hebben vooral vrouwen (61%), ouderen (66%) en middelbaar en lageropgeleiden (59% resp. 71%). Het vertrouwen in rechtspraak en politie verschilt sterk tussen opleidingsniveaus. In 2018 heeft 68% van de hogeropgeleiden (zeer) veel vertrouwen in de rechtspraak en 66% in de politie, tegenover respectievelijk 23% en 41% van de lageropgeleiden.

In de top drie van maatschappelijke zorgen zijn er weinig grote verschillen tussen groepen burgers. Vrouwen zien iets vaker problemen in de zorg, hogeropgeleiden wijzen vaker op problemen met samenleven, lageropgeleiden noemen vaker problemen met immigratie en integratie (zie ook Dekker en Van Houwelingen 2017).

Tot slot blijkt het gemakkelijker om aan te geven wat er fout gaat dan wat er goed gaat. Waar 84% een of meer problemen weet te noemen, komt 65% spontaan tot ten minste één sterk punt van Nederland. Sterke punten die genoemd worden, zijn de manier van samenleven (de hulpbereidheid en saamhorigheid), dat we in een vrij en democratisch land leven, de goed

draaiende economie, de hoge welvaart, en de goede kwaliteit van de gezondheidszorg en het onderwijs (Den Ridder et al. 2018).

Een duurzame ontwikkeling?

Een belangrijke zorg voor de toekomst – die overigens niet vaak terugkomt in de top van problemen die burgers voor Nederland noemen – is de houdbaarheid van onze kwaliteit van leven. Hoe duurzaam geven we onze huidige kwaliteit van leven vorm? Onze levensstijl is schadelijk voor natuur en klimaat en we onttrekken te veel niet-hernieuwbare grondstoffen aan de aarde (vgl. o.a. CBS 2018b en CBS/SCP/CPB/PBL 2009). Dat geldt overigens niet alleen voor Nederland; vaak gaat een betere kwaliteit van leven samen met een niet-duurzame ontwikkeling. Een illustratieve manier om dat te laten zien is via de ecologische voetafdruk, die aangeeft hoeveel ruimte nodig is om een bepaalde leefstijl, bijvoorbeeld de Nederlandse, te handhaven. Met andere woorden, de ecologische voetafdruk van Nederland laat zien hoeveel land- en wateroppervlakte er nodig is om voor de hele wereldbevolking dezelfde consumptie als van de gemiddelde Nederlander te produceren en het bijbehorende afval te verwerken (zie ook Ewing et al. 2009). Als de hele wereldbevolking de Nederlandse leefstijl zou volgen, dan zijn daar nu ongeveer 3,5 wereldbollen voor nodig en dat aantal is sinds 2008 niet veranderd. Er was in veel landen een positieve ontwikkeling na de economische crisis, maar dat effect lijkt van korte duur te zijn geweest. De aantrekkende economieën zorgen voor groeiende ecologische voetafdrukken. Dat betekent dat we met onze manier van leven meer grondstoffen gebruiken en meer afval produceren dan de aarde aan kan. Het CBS bracht dit jaar de *Monitor brede welvaart* uit en de planbureaus kwamen met een eerste *Verkenning brede welvaart* naar duurzaamheid (Van Gerwen et al. 2018).

Nederland in internationaal perspectief

Nederland vergrijst, maar in alle EU-landen is de grijze druk de afgelopen jaren gestegen; vergeleken met andere EU-landen was Nederland in 2016 zelfs iets minder grijs dan gemiddeld. Het totaal van de werkloosheid, het overheidstekort en de inflatie ligt in 2017 lager dan gemiddeld in de Europese Unie.

Overall in Europa stijgt het opleidingsniveau van de bevolking, maar ook hier scoort Nederland boven het Europese gemiddelde. In Europa is het aandeel jongvolwassenen (30-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau tussen 2008 en 2017 gestegen van 31% naar 40%; in Nederland was dit van 40% naar 48%. In enkele Europese landen is inmiddels meer dan de helft van de 30-34-jarigen hoog opgeleid. Litouwen gaat aan kop met 58% hogeropgeleiden, gevolgd door onder andere Cyprus, IJsland, Ierland, Luxemburg en Zweden. In vooral Zuid- en Oost-Europese landen ligt het aandeel hogeropgeleiden in die leeftijdscategorie veel lager. Roemenië en Italië vormen de achterhoede.

In *De sociale staat van Nederland 2018* zien we ook dat de levensverwachting in Nederland blijft stijgen. Vrouwen hebben nog steeds een hogere levensverwachting, maar die van mannen is meer toegenomen in de periode 2007-2017. Uit andere bronnen blijkt dat de levensverwachting in Nederland tot de hoogste van de Europese Unie behoort (Volksgezondheidszorg.info, 2018). Er zijn ook veel lijstjes met internationale vergelijkingen van de kwaliteit van leven. Op veel van die lijstjes – ook wereldwijd – staat Nederland in de top. Nederland neemt bijvoorbeeld een zesde positie in op de internationale ladder van gelukkigste landen, volgens de meest recente peiling van het *World Happiness Report 2018* (Helliwell et al. 2018). De verschillen in de top zijn overigens zeer klein. Wel zijn er grote verschillen met landen waar de crisis hard toesloeg en waar dit duidelijk terug te zien is in een verminderde levenstevredenheid, zoals in Griekenland.

Nederlanders zijn gemiddeld veel positiever dan elders in Europa over de richting die het land op gaat en over het functioneren van de democratie en de politiek. Nederland hoort daarmee samen met Denemarken, Zweden, Luxemburg en Malta tot de meest positieve landen. Inwoners van Griekenland, Italië en Kroatië zijn veel vaker negatief over de (politieke) situatie in hun land. Ook als het gaat om het vertrouwen in anderen behoort Nederland tot de relatief positieve landen, samen met Zweden en de (nog vertrouwensvollere) Finnen. In vergelijking met andere Europese landen genieten de politie en het rechtssysteem in Nederland bovengemiddeld vertrouwen van burgers.

3 Tot slot

In *De sociale staat van Nederland 2017* blikten we eenmalig terug op een langere periode van 25 jaar. De conclusie was toen dat het met Nederlanders in 2017 op de meeste vlakken beter ging dan in 1990 (Bijl et al. 2017). Ook in de voorliggende kernachtige editie van 2018, waarin we als vanouds tien jaar terugkijken zien we positieve ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van Nederlanders. Maar ook signaleren we over de laatste tien jaar op een aantal gebieden hardnekkige verschillen tussen bevolkingsgroepen. Dat betreft verschillen naar herkomst in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, opleidingsverschillen op het gebied van inkomen, werk en gezondheid, inkomensverschillen bij (kwaliteit van) wonen, verschillen tussen mannen en vrouwen in arbeid en zorg, en verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding in maatschappelijke participatie.

Bij een groep mensen stapelen de problemen zich op. In de cijfers zien we dat terug bij mensen die feitelijk een slechte leefsituatie hebben én ontevreden zijn met het leven. Dit is ongeveer 4% van de volwassenen en dit aandeel blijkt in de afgelopen tien jaar niet kleiner te zijn geworden.

In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* komen twee groepen achterblijvers aan bod – destijds omschreven als ‘onzekere werkenden’ en ‘precariaat’ – die samen zelfs ongeveer een derde van de Nederlandse bevolking omvatten (Vrooman et al. 2014).

Een groot deel van de mensen bij wie problemen zich opstapelen wordt ondersteund met gemeentelijke voorzieningen in het sociaal domein (Participatiewet, de Jeugdwet en de Wet maatschappelijke ondersteuning). Uit de evaluaties van de Hervorming Langdurige Zorg en de Jeugdwet blijkt dat de hulp aan mensen in het sociaal domein nog steeds niet altijd goed gaat, vooral als er raakvlakken zijn tussen verschillende wetten of onderdelen ervan (Kromhout et al. 2018; Friele et al. 2018). Tevens wordt er met de decentralisaties een groter beroep op burgers zelf gedaan en verwacht de overheid meer zelfredzaamheid van mensen en hun sociale netwerk. De verwachting voor de komende jaren is echter dat er een tekort aan

mantelzorg zal ontstaan, dat in vergrijzende krimpregio's groter zal zijn dan in andere regio's (De Jong en Kooiker 2018).

Voor specifieke groepen is eenzaamheid bovendien een probleem: mensen die gebruikmaken van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) rapporteren vaker eenzaam te zijn (Pommer en Boelhouwer 2017; Kromhout et al. 2018). Hoewel het aandeel mensen dat eenzaam is daalde in de afgelopen twintig jaar, neemt door een stijging van het aantal ouderen het absolute aantal eenzame mensen toe (Van Campen et al. 2018). Het is duidelijk dat er grenzen zijn aan de hulp die mensen uit hun eigen netwerk kunnen krijgen en dat er mensen zijn op wie het adagium zelfredzaamheid niet van toepassing is en ook niet zal worden. Voor een deel van hen, zoals mensen met een verstandelijke beperking, heeft dit te maken met het ingewikkelder worden van de samenleving, zoals minder geschikte banen en digitalisering van het dagelijks leven (Woittiez et al. 2018).

Dat de samenleving veel van mensen vraagt, zien we ook in deze ssN in een toename van het aantal werknemers en zzp'ers die serieuze burn-outklachten ervaren. Nederlanders tussen de 18 en 64 jaar voelen zich ook vaker opgejaagd dan tien jaar geleden. Het RIVM (2018) signaleert eveneens een grotere mentale druk, met name onder jongeren. Meer in het algemeen is het de verwachting dat toenemende dynamiek, meer mogelijkheden voor maatwerk en een groter beroep op de eigen regie, het leven voor sommige groepen mensen gemakkelijk maakt, maar voor andere groepen, met name kwetsbare mensen met minder zelfredzaamheid en veerkracht, juist ingewikkelder (Van den Broek et al. 2016). Mensen met minder vaardigheden om om te gaan met stress en onzekerheid in een snel veranderende complexe samenleving, zullen kwetsbaarder worden. Nieuwe vormen van ongelijkheid naar hulpbronnen en vaardigheden liggen op de loer, waardoor het vraagstuk van solidariteit een belangrijke kwestie is voor de Nederlandse samenleving.

Sociale en culturele verschillen kunnen een gevoel van onbehagen en wantrouwen met zich meebrengen en de kwaliteit van (samen)leven beïnvloeden. We zien dit terug in de manier waarop Nederlanders naar de samenleving kijken. Aan de ene kant groeit het optimisme over de richting die het land op gaat en bereikte het in 2018 het hoogste niveau van het afgelopen decennium. Aan de andere kant maken mensen zich zorgen, over immigratie en integratie, maar met name ook over de manier van samenleven (Den Ridder et al. 2018). Wat bindt ons nog als Nederlanders? Dit vormt het onderwerp van het aankomende *Sociaal en Cultureel Rapport*, waarin de Nederlandse identiteit centraal staat.

Tot slot, we zien weliswaar een gemiddeld hoog niveau van de kwaliteit van het leven van Nederlanders, maar daarachter gaan structurele verschillen tussen groepen schuil. Hardnekkige verschillen op domeinen zoals eenzaamheid, gezondheid, netwerken, opleiding, inkomen en sociale uitsluiting kunnen uitgroeien tot sociale scheidslijnen en maatschappelijke tegenstellingen, en een aantasting vormen van de kwaliteit van de samenleving. De onderliggende processen van in- en uitsluiting naar opleiding, leeftijd of migratieachtergrond vragen dan ook om nadere bestudering. Worden bepaalde uitsluitingsmechanismen sterker of ontstaan er nieuwe in de complexer wordende samenleving? In hoeverre kunnen burgers bij deze nieuwe vormen van uitsluiting rekenen op de overheid, zoals bij traditionele staatsarrangementen ten aanzien van sociale zekerheid, zorg en onderwijs? Veel van deze ontwikkelingen hebben een integraal karakter en tekenen zich over verschillende domeinen, zoals zorg, arbeid en onderwijs, heen af. Dat vraagt ook van de politiek en overheid om een meer integrale benadering.

Noten

- 1 Van een aantal kerncijfers – waaronder die van de publieke opinie en de leefsituatie – kunnen elk jaar actuele cijfers worden gepresenteerd. Voor andere kerncijfers is dat niet mogelijk, omdat de dataverzameling niet elk jaar plaatsvindt.
- 2 Zie: <https://digitaal.scp.nl/ssn2018>.
- 3 De laatst beschikbare cijfers over armoede (volgens de niet-veel-maar-toereikendgrens die het scp hanteert) stammen uit 2014, toen bijna 8% zich onder deze grens bevond. Dit betrof een stijging van de armoede sinds 2007, toen 5% van de bevolking zich onder niet-veel-maar-toereikendgrens bevond. Deze cijfers krijgen in de loop van dit jaar een update en dan wordt duidelijk of het economisch herstel ook resulteert in een afname van de armoede. Cijfers van het CBS laten na 2013 al wel een daling zien van het percentage huishoudens dat zich onder de lage-inkomensgrens bevindt. Wel signaleren zij een toename van het aantal huishoudens dat langdurig (minstens vier jaar) van een laag inkomen moest rondkomen (CBS 2018a).
- 4 In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woninggrootte, woningtype), sociale en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, eenzaamheid), sportbeoefening, levensstandaard (bezitvande duurzame consumptiegoederen), mobiliteit (auto en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag.

Literatuur

- Bavel, B. van en W. Salverda (2014). Vermogensongelijkheid in Nederland. In: *Economisch-Statistische Berichten*, jg. 99, nr. 4688, p. 392-305.
- Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2015). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blanchflower, D.G. en A.J. Oswald (2008). Is well-being U-shaped over the life cycle? In: *Social Science & Medicine*, jg. 66, nr. 8, p. 1733-1749.
- Boelhouwer, J. (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. (2017). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 335-366 webversie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C., F. Vonk en T. van Tilburg (2018). *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2018a). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2018b). *Monitor brede welvaart 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS/SCP/CPB/PBL (2009). *Monitor duurzaam Nederland 2009*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Burgerperspectieven 2018*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ewing, B., S. Goldfinger, A. Oursler, A. Reed, D. Moore en M. Wackernagel (2009). *The ecological footprint atlas 2009*. Oakland: Global Footprint Network.
- Friele, R.D., M.R. Bruning, I.L.W. Bastiaanssen, R. de Boer R, A.J.E.H. Bucx, J.F. de Groot, T. Pehlivan, L. Rutjes, F. Sondeijker, T.A. van Yperen en R. Hageraats (2018). *Eerste evaluatie Jeugdwet. Na de transitie nu de transformatie*. Den Haag: ZonMw.
- Gerwen, O.-J. van, K. Vringer, G. Renes, S. Hoogendoorn, K. Jansema-Hoekstra, G. Romijn, C. Carabain en A. van den Broek (2018). *Verkenning Brede Welvaart 2018. Thema: Circulaire economie, gedrag en beleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Helliwell, J.F., R. Layard en J.D. Sachs (red.) (2018). *World Happiness Report 2018*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Jong, A. de en S. Kooiker (2018). *Regionale ontwikkelingen in het aantal potentiële helpers van oudere ouderen tussen 1974-2040*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kooiman, T. en A. Lejour (2016). *Vermogensongelijkheid in Nederland 2006-2013*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Achtergronddocument).
- Kornalijslijper, N., M. de Klerk en I. Plaisier (2018). *Zorg en ondersteuning in instellingen*. In: M. Kromhout, N. Kornalijslijper en M. de Klerk (red.), *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kromhout, M., M. de Klerk en N. Kornalijslijper (red.) (2018). *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (zsi).
- Pommer, E. en J. Boelhouwer (2017). *De burger (de)decentraal. Overall rapportage sociaal domein 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Portegijs, W., M. Cloin, R. Roodsaz en M. Olsthoorn (2016). *Lekker vrij!? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Reuten, G. (2018). De Nederlandse vermogensverdeling in internationaal perspectief. Een vergelijking met 26 andere OECB-landen. In: *TRÆdigitaal*, jg. 12, nr. 2, p. 1-8.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Boonstoppel en P. Dekker (2018). *Burgerperspectieven 2018*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIVM (2018). *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018. Een gezond vooruitzicht*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Roes, T. (2001). Opzet en verantwoording. In: *De sociale staat van Nederland 2001* (p. 3-14). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Volksgezondheidszorg.info (2018). *Internationale vergelijking levensverwachting bijgeboorte*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd 9 augustus 2018 via <https://www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/levensverwachting/regionaal-internationaal/internationaal#!node-internationale-vergelijking-levensverwachting-bij-geboorte>.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015). Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 90, nr. 4, p. 343-378.
- Woittiez, I., E. Eggink, L. Putman en M. Ras (2018). *An international comparison of care for people with intellectual disabilities*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

---

scp-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

scp-publicaties 2018

- 2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2
- 2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5
- 2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns en Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1
- 2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuypers, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)
- 2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handelseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)
- 2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5
- 2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)
- 2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9

- 2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)
- 2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)
- 2018-11 *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld* (2018). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0868 4 (pdf)
- 2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)
- 2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1
- 2018-14 *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (2018). Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard (wodc) en Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0869 1
- 2018-15 *Tijdelijk werk geven. Invloed van laagconjunctuur en langdurende ziektegevallen* (2018). Edith Josten en Jan Dirk Vlasblom. ISBN 978 90 377 0870 7 (pdf)
- 2018-16 *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking* (2018). Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (vu Amsterdam). ISBN 978 90 377 0874 5
- 2018-17 *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg* (2018). Redactie: Mariska Kromhout, Nora Kornalijnslijper en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0875 2
- 2018-18 *An international comparison of care for people with intellectual disabilities. An exploration* (2018). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0871 4 (pdf)
- 2018-19 *Van sociale werkvoorziening naar Participatiewet. Hoe is het de mensen op de Wsw-wachtlijst vergaan?* (2018). Klarita Sadiraj, Stella Hoff en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0880 6 (pdf)
- 2018-20 *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen* (2018). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0878 3 (pdf)
- 2018-21 *Kijk op kinderopvang. Hoe ouders denken over de betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van kinderopvang* (2018). Anne Roeters en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0876 9 (pdf)
- 2018-22 *Verdeeldheid en verbinding. Terugblik op de rol van de civil society bij de komst van vluchtelingen* (2018). Wouter Mensink. ISBN 978 90 377 0882 0 (pdf)

- 2018-25 *De sociale staat van Nederland 2018. Hoofdlijnen* (2018). Annemarie Wennekens, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0886 8

Digitale publicaties 2018

- Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekens. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018
- Een (on)gezonde leefstijl* (card stack). Stéfanie André (RU), Gerbert Kraaykamp (RU), Roza Meuleman (RU). ISBN 978 90 377 0879 0, publicatiedatum 10-7-2018
- De sociale staat van Nederland 2018* (card stack). Annemarie Wennekens, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0885 1, publicatiedatum 11-9-2018

Overige publicaties 2018

- Burgerperspectieven 2018* | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekens. ISBN 978 90 377 0865 3
- Burgerperspectieven 2018* | 2 (2018). Josje den Ridder, Evelien Boonstoppel en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0877 6

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van lhbt-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9

- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achternvolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden (essay)* (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuyper, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij lhb-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)
- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsopleiding* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3
- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4

- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders (2017)*. Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal (2017)*. Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal (2017)*. Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.) ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard (2017)*. Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0852 3 (pdf)
- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017 (2017)*. Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016 (2017)*. Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar? (2017)*. Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015 (onepager)*. Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt (digitaal magazine)*. Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (roa). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017 (card stack)*. Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016 (onepager)*. Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017
- De sociale staat van Nederland 2017 (infographic)*. Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017
- Een week in kaart – editie 1 (card stack)*. Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0857 8, publicatiedatum 21-12-2017

Overige publicaties 2017

- Burgerperspectieven 2017 | 1 (2017)*. Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0827 1
- Burgerperspectieven 2017 | 2 (2017)*. Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9
- Oud worden in Nederland (2017)*. Redactie: Lotte Vermeij (scp) en Radboud Engbersen (platform31). ISBN 978 90 377 0835 6

Burgerperspectieven 2017 | 3 (2017). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0841 7

Burgerperspectieven 2017 | 4 (2017). Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0854 7

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

